

जलविज्ञान

(दकार्गलबाट उद्धृत)

देवीप्रसाद लंसाल

ग्रन्थ परिचय

ग्रन्थनाम	दकार्गल
विषय	जलविज्ञान
ग्रन्थकार	वराहमिहिर
भाषा	संस्कृत
लिपि	नेवारी
पत्र	ताडपत्र
ग्रन्थकारको समय	शाके ४२७,
ग्रन्थरचनाकाल	शाके ४५५
लिपिको समय	लगभग ५०० वर्ष पुरानो
साइज	१२ × २
पङ्क्ति	६
ग्रन्थ संख्या	१५०
पत्र संख्या	८

यो ग्रन्थ राष्ट्रिय अभिलेखालयको चौथो लगतको नं. १६२ को हो । यसमा जलको अभाव भएका ठाउँमा जल पत्ता लगाउने प्रकार लेखिएको छ । किनकि पानी जीवजन्तुलाई मात्र आवश्यक पर्ने हैन, अपितु पृथ्वीमा उत्पन्न भएका रूख, पात, जड, चैतन्य सबैका निमित्त अत्यावश्यक पर्दछ । जुन नभै कसैको जीवन रहन शक्तैन, त्यसैले पानीलाई संस्कृतमा 'जीवनम्' भनेको छ । जुन ठाउँमा पानीको अत्यन्त अभाव छ, त्यस्ता प्रदेशमा कस्ता कस्ता चिह्न र लक्षण देखिएमा पानीको संभव हुन्छ र कति गहिराइमा कस्तो किसिमको पानी पाइन्छ भन्ने कुरो यस ग्रन्थमा लेखिएको छ । खन्दै जाँदा त्यस ठाउँमा पानी पाइन्छ भन्ने विश्वास गराउने चिह्नहरू पनि लेखिएका छन् । खन्दाखन्दै बीचमा अभेद्य शिला भेटियो र त्यसलाई फुटाउन वा निकाल्न सकिएन भने, कुन कुन

उपायबाट फुटाउने भन्ने पनि यसमा लेखिएको छ ।

यस ग्रन्थमा यति पुरुष खनेपछि यस्ता चिह्न र पानी पाइन्छ भन्ने लेखेको छ । जस्तै लम्बाई हैन चौडाई मिलाएका ८ जो' को एक अङ्गुल हुन्छ । २४ अङ्गुलको एक हात र ५ हातको (उभिएर हातसमेत माथि उठाउँदा पैतालादेखि माझीऔंलासम्मको नापो) मानिसको उचाइ मानेको छ । यस ग्रन्थमा प्रायः यति पुरुष तल भन्ने लेखिएको छ । साधारणतया पुरुषको उचाइ ५ हात मानिएको छ र मैले लेख्दा पुरुषको सट्टा हात लेखेको छु ।

जुन हिसाबले मानवशरीरमा नसाहरू कुनै तल, कुनै माथि कुनै यता, कुनै उता, भएर शरीरभर, व्याप्त छन्, त्यस्तै हिसाबले पृथ्वीमा पनि जलवह नाडीहरूले तल, माथि, पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण, यत्रतत्र, सर्वत्र ढाकेका छन् । आकाशबाट परेको पानी पृथ्वीमा नभिजेसम्म तजाततैको एकनास स्वाद र गुणकारी हुन्छ । तर पृथ्वीमा भिजिसकेपछि ठाउँ ठाउँको माटोअनुसार स्वाद र गुणमा भिन्नता आउँछ । अतः ईनार र पोखरी खन्दा त्यस ठाउँको माटोबाट हुने गुणदोषको परीक्षा गरेर मात्र खन्नुपर्दछ ।

शास्त्रमा आठ दिशाका स्वामी इन्द्र आदि देवतालाई मानेको छ । जस्तैः—पूर्व दिशाका स्वामी इन्द्र, अग्निकोणका स्वामी अग्नि, दक्षिण दिशाका स्वामी यमराज, नैऋत्यकोणका स्वामी राक्षस, पश्चिम दिशाका स्वामी वरुण, वायव्यकोणका स्वामी वायु, उत्तर दिशाका स्वामी चन्द्रमा, इशानकोणका स्वामी शङ्कर । यी नै आठलाई अष्टदिक्पाल भनिन्छ ।

उपर्युक्त दिशाका स्वामीका नामलेनै जलवह नाडी (नसा) हरूलाई संबोधन गरिन्छ । पूर्वदिशाको नसालाई ऐन्द्री, अग्निकोणका नसालाई आग्नेयी, दक्षिण पट्टिकालाई याम्या, यस्तै हिसावले आठै दिशाका नसालाई तत् तत् दिशाका स्वामीका नामबाटनै संबोधन गरिन्छ । यी आठ दिशाका आठ नाडीभन्दा मुख्य नवौं नाडी बीच केन्द्र-विन्दुमा हुन्छ । त्यस नाडीलाई महानाडी भन्दछन् । यी नौ नाडीभन्दा अतिरिक्त हजारौं हजारौं नाडीहरू निकलएका छन् र ती सबै आ-आफ्ना नामले प्रसिद्ध छन् ।

जलवह नाडी (नसा) हरूको शुभाशुभको विचार यस प्रकार गरेको छ । तल (पाताल) बाट सौझैँ माथि आउने जलवह नाडी र पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण यी चार दिशाबाट उन्पन्न भएका र छरिएका नाडी शुभ हुन्छन् । आग्नेय, नैऋत्य, वायव्य, ईशान यी चार विदिशाबाट उन्पन्न भएका र छरिएका नाडीहरू अशुभ मानिएका छन् ।

१ जुन प्रदेशमा पानीको अभाव छ र त्यस ठाउँमा पानीको सर्वेक्षण गर्दा आसपासमा कतै बेतको बूटो देखियो भने, त्यसबाट तीन हात पश्चिमपट्टि $७\frac{1}{2}$ हात खनेपछि पानी पाइन्छ । त्यहाँ पाइने पानी पश्चिम नाडी (वारुणी) बहेको हुन्छ । त्यस ठाउँमा खन्दा यस्ता चिह्नहरू पाइन्छन् । $२\frac{1}{2}$ हात खनेपछि पाण्डु रङ्गको भ्यागुतो देखिन्छ । त्यसपछि पहेंलो माटो भेटिन्छ, त्यसपछि जस्तै ईनारमा फोहोर पर्ला भनेर छोपेको हुन्छ, त्यस्तै बिको लागे जस्तो गरी बसेको शिला भेटिन्छ, त्यसलाई हटाएपछि स्वादिष्ट पानी पाइन्छ ।

२ पानीको अभाव भएका ठाउँमा पानीको खोजमा हिंड्दा जामुनाको वृक्ष भेटियो र त्यस वृक्षभन्दा पूर्वपट्टि नजीकै धमिराले गोलो लाएको रहेछ भने जामुनाको रूखभन्दा दक्षिण दिशामा तीन हात पर १० हात खनेपछि पानी भेटिन्छ । त्यहाँ खन्दा यस प्रकारका चिह्नहरू देखिन्छन् । $२\frac{1}{2}$ हात खनेपछि माछो देखिन्छ, त्यसपछि परेबाको रङ्गको पाषाण देखिन्छ, त्यसपछि नीलो रङ्गको माटो भेटिन्छ, त्यसपछि, स्वादिष्ट र गुणकारी धेरै

कालसम्म रहिनैरहने जल भेटिन्छ ।

३ पानीको अत्यन्त अभाव भएका प्रदेशमा पानीको तलाश गर्दा खरीको वृक्ष देखियो र त्यसदेखि उत्तर दिशापट्टि यदि धमिराले गोलो लाएको रहेछ भने, खरीको रूखभन्दा पश्चिम दिशामा ३ हात पर $१७\frac{1}{2}$ हात खने पछि पानी भेटिन्छ । खन्दै जाँदा यस प्रकारका चिह्नहरू पाइन्छन् । $२\frac{1}{2}$ हात खनेपछि सेतो माउसुली देखिन्छ, ५ हात खनेपछि कालो र सेतो मिश्रित माटो भेटिन्छ, त्यसपछि कालो माटो आउँछ । त्यसपछि प्रशस्त जल पाइन्छ, त्यो जल धेरै समयसम्म रहिरहन्छ ।

४ जलको अभाव भएका ठाउँमा पानीको सर्वेक्षण गर्दा जाँदा पलाश र बयरका वृक्ष संयुक्त (जुल्याहा जस्ता) भएर बढेका भेटिए भने, त्यसका आसपासमा धमिराले गोलो भए पनि नभए तापनि, ती युग्म वृक्षदेखि पश्चिम दिशामा तीन हात पर $१७\frac{1}{2}$ हात तल जल भेटिन्छ । त्यस ठाउँमा ५ हात खनेपछि 'टुण्डुभ' नामको विष नभएको सर्प भेटिन्छ, त्यसपछि स्वादिष्ट जल पाइन्छ ।

५ जलको अत्यन्त अभाव भएका प्रदेशमा जलको तलाश गर्दा जाँदा बेल र डुम्री दुबै एकरूप भएर बढेका भेटिए भने, ती जुल्याहावृक्षभन्दा दक्षिणपट्टि तीन हात पर $१७\frac{1}{2}$ हात खनेपछि जल भेटिन्छ । त्यस ठाउँमा खन्दा $२\frac{1}{2}$ ताह तल कालो भ्यागुतो देखिन्छ । त्यसपछि खन्दै गएमा जल भेटिन्छ, जल स्वादिष्ट र गुणकारी तथा धेरै कालसम्म रहिनैरहन्छ ।

६ यदि मरुप्रदेशमा पानीको कुनै संभव देखिदैन र त्यसको आसपासमा बर्राको रूख छ र त्यस वृक्षदेखि पश्चिमपट्टि धमिराले गोलो देखिन्छ भने, उक्त बर्राको वृक्षभन्दा उत्तरपट्टि १ हात पर $२२\frac{1}{2}$ हात खनेपछि पानी भेटिन्छ । खन्दै जाँदा यस प्रकारका चिह्नहरू भेटिन्छन् । ५ हात खनेपछि सेतो वर्णको विश्वम्भर नामको कुनै प्राणिविशेष देखिन्छ, त्यसपछि कुमकुम जस्तो कान्ति भएका पाषाण भेटिन्छ, त्यसदेखि पश्चिमपट्टि जलवह नाडी फेला पर्दछ । त्यो नाडी तीन वर्षपछि सुक्दछ ।

१. यदि वेतसोम्बुरहिते देशे हस्तैस्त्रिभस्ततः पश्चात् । श्लो. ६,७ ।
२. जम्बूवृक्षस्य प्राग्बल्मीको यदि भवेत् समीपस्थः । श्लो. ९-१०
३. उदगर्जुनस्य बल्मीको यदि ततोर्जुनाद्धस्तैः श्लो. १२-१३ ।
४. स पलाशावदरी चेद्दिश्यां परस्यां ततो जलं भवति । श्लो. १७
५. विल्वोदुम्बरयोगे विहाय हस्तत्रयं तु याम्येन श्लो. १८ ।
६. तस्यैव पश्चिमायां दिशि बल्मीको यदा भवेद्धस्ते । श्लो. २५-२७ ।

१ मरुप्रदेशमा जलको सर्वेक्षण गर्दा जनतालाई उपयुक्त हुने ठाउँमा छत्तिजनको वृक्ष छ र त्यसमा धमिराले गोलो लाएको छ भने, त्यस वृक्षदेखि उत्तरपट्टि १ हात पर २५ हात तल पानी भेटिन्छ, खन्दै जाँदा यस प्रकारका चिह्नहरू भेटिन्छन् । २ १/२ हात खनेपछि शुगा रङ्गको भ्यागुतो देखिन्छ, त्यसपछि हरिताल जस्तो माटो फेलापर्दछ, त्यसपछि कालो पाषाण भेटिन्छ । त्यसपछि जलवह नाडी भेटिन्छ । त्यस ठाउँको जलवह नाडी उत्तर दिशाबाट आएको हुन्छ । त्यो जल स्वादिलो र स्वास्थ्यकर हुन्छ ।

२ जलको अत्यन्त अभाव भएका ठाउँमा जुनमुक वृक्षका मुनि यदि भ्यागुतो बसेको देखिन्छ भने त्यस वृक्षभन्दा उत्तरपट्टि १ हात पर २२ १/२ हात खनेपछि पानी अवश्य पाइन्छ । त्यस ठाउँमा खन्दै जादा, ५ हात तल न्याउरीमूसो देखिन्छ, त्यसपछि नीलो माटो भेटिन्छ, त्यसपछि भ्यागुताको आकार रङ्गसंग मिल्दोजुल्दो शिला फेला पर्दछ, त्यो शिलालाई हटाएपछि यथेष्ट पानी निक्कन्छ ।

३ जहाँ जलको अत्यन्तभाव छ, त्यस ठाउँमा पानीको वाहुल्य भएको ठाउँको जस्तो लक्षण देखिन्छ भने, जस्तै 'वीरण' तृणविशेष, दूबो आदि झारपात अत्यन्त कोमल कलकलाउँदा छन् भने, त्यस भूभागमा ५ हात खनेपछि पानी भेटिन्छ । त्यसै भूभागको छेउछाउमा चिण्डेवृक्ष, 'त्रिवृता' निसोधलता, अंडीर, सूकरपादी, सेतोकण्टकी, 'नवमालिका' जातको फूल, यी जातका औषधीहरू देखिन्छन् भने पनि ती वृक्ष लताभन्दा २ हात पर १५ हात खनेपछि सुस्वादु जल पाइन्छ ।

४ जलको अभाव भएका ठाउँमा जल पत्ता लगाउँदै हिंड्दा दुई टाउका भएको खजुरो फेलापन्यो भने, त्यो बसेका ठाउँबाट पश्चिमपट्टि २ हात पर १५ हात खनेपछि पानी फेला पर्दछ ।

अन्यत्र भूभागमा जल वहने नाडी सोझै नबहेर बाङ्गी

र टिङ्गी भएर बहन्छन् । अन्यत्र भूभागमा भन्दा मरुप्रदेशमा जलनाडी ज्यादै गहिरिएर गएको हुन्छ । त्यस्ता प्रदेशमा जल पत्ता लाउँदा विचारणीय कुराहरू यस प्रकारका छन् ।

५ मरुभूमिमा जल पत्ता लाउँदै हिंडेका समयमा, यस्ता भूभागमा दाँतेओखरको वृक्ष भेटियो भने, उक्त ओखरको वृक्षबाट ईशानकोणमा धमिराको गोलो छ भने दाँतेओखरका बोटदेखि पश्चिमपट्टि ४ १/२ हात पर २५ हात खनेपछि जल पाइन्छ । उक्त जलनाडी उत्तरगामी हुन्छ । त्यस ठाउँमा खन्दै जान्दा यी चिह्नहरू भेटिन्छन् । ५ हात खनेपछि सर्वप्रथम भ्यागुतो देखिन्छ, त्यसपछि कैलो रङ्गको माटो फेला पर्दछ, त्यसपछि हरियो रङ्गको माटो आउँछ, त्यसपछि सेतो माटो आउँछ, यी सबै प्रकारका चिह्नहरू सिद्धिएपछि, एक विशाल शिला भेटिन्छ त्यसलाई हटाएपछि पानी प्रशस्त पाइन्छ ।

६ मरुभूमिमा पानीको सर्वेक्षण गर्दै हिंड्दा दाँते ओखरको वृक्ष फेला पन्यो भने, त्यस वृक्षदेखि पूर्व दिशातिर धमिराको गोलो पनि रहेछ भने, त उक्त ओखरको वृक्षभन्दा दक्षिण दिशा पट्टि ४ १/२ हात पर ३५ हात खनेपछि पानी पाइन्छ । त्यस भूभागमा खन्दै जाँदा यी चिह्नहरू फेला पर्दछन् । त्यस ठाउँमा ५ हात खनेपछि सेतो र कालो रङ्गको एक हात लामो सर्प भेटिन्छ । त्यस ठाउँबाट दक्षिणगामी प्रशस्त जलनाडीहरू बहन्छन् । त्यहाँ जल प्रशस्त मात्रामा उपलब्ध हुन्छ । तर त्यो जल नुनिलो हुनाले त्यति लाभदायक हुँदैन ।

७ मरुभूमिमा जलसर्वेक्षण गर्दा बयर र गुराँसको वृक्ष जंल्याहाजस्ता एकै ठाउँबाट उम्रिएर यौटै फेद जस्तो भएर बढेका देखिए भने, ती वृक्षका आस-पासमा धमिराको गोलो भए पनि नभए पनि, उक्त वृक्ष भन्दा पश्चिम दिशातिर तीन हात पर ८० हात खनेपछि पानी पाइन्छ । त्यस भूभागमा खन्दै जादा २ १/२ हात खनेपछि बिच्छी देखिन्छ । त्यसपछि सेतो शिला भेटिन्छ, त्यस

१. यदि भवति सप्तपर्णा वल्मीकवृत्तस्तदुत्तरे तोयम् । श्लो, २९-३० ।
२. सर्वेषां वृक्षानामधः स्थितो दर्दुरोयदा दृश्येत् । श्लो. ३१-३३ ।
६. जलपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चेन्तिभित्तानि । श्लो, ४७-४८,
४. खर्जुरी द्विशिरस्का यत्र भवेज्जलवर्जिते देशे । श्लो, ५८ ।
५. पूर्वोत्तरेण पीलोयंदि वल्मीको जलं भवति पश्चात् । श्लो, ६३-६४
६. पीलोरेव प्राच्यां वल्मीकोऽतोऽर्धपञ्चमैर्हस्तैः । श्लो, ६५-६६
७. बदरीरोहितवृक्षौ संपृक्तौ चेद्विनापि वल्मीकम् । श्लो, ७२-७३

शिलालाई हटाएपछि दक्षिणगामी जलनाडी फेला पर्दछ जल अत्यन्त मीठो हुन्छ । त्यसपछि पनि अरू खन्नूपर्दछ, त्यतिमा छोडे अल्पसमयमार्तै जल सुक्दछ, त्यसपछि खनेमा उत्तरगामी जलनाडी भेटिन्छ र जल धेरैकालसम्म रहिरहने हुन्छ ।

१ मरुभूमिमा पानीको खोजीमा हिड्दा प्रशस्त सेता काँडा भएको समोवृक्ष देखियो भने, त्यस वृक्षबाट दक्षिण-पट्टि एक हात पर १७५ हातको गहिराइमा पानी भेटिन्छ । त्यस भूभागमा खन्दै जादा २ $\frac{1}{2}$ हात खनेपछि कालो सर्प देखिन्छ, त्यसपछि बराबर खन्दै जाँदा १७५ हात पुगेपछि स्वादिलो जल उपलब्ध हुन्छ र धेरै समयसम्म रहिनै रहन्छ ।

२ शिलाभेदन विधि ।

खन्दै गएपछि अन्त्यमा भेटिएको शिला प्रायः अभेद्य र डेग चलाउन पनि नसकिने हुन्छन् । ठूलो परिश्रम गरि सकेपछि पानी पाउनमा बाधक उक्त शिलानै हुन्छ । अतः त्यसलाई फुटाउने विधि जान्न आवश्यक छ र फुटाउने अत्यावश्यक हुन जान्छ । जब हरतरहबाट त्यो शिला पन्छाउन सकिएन भने, त्यसै शिलामा पलाशका दाउरा र तिदुका दाउरा मूढा ल्याएर उक्त अभेद्य शिलामा आगो बाल्नु । त्यो शिला तातेर आगोको फिलिङ्गी जस्तो रातो भएपछि, दूध र पानी मिलाएर तातो शिलामा खन्याउनु आफै फुटेर धूलोपीठो हुन्छ ।

अथवा उक्त विधिबाट सम्भव नभए जुनसुकै काठका भए पनि दाउरा ल्याएर उक्त शिलामा धुनी लाउनु ।

मोही, काञ्जीक, सुरामा गहत र बयरका दाना मिसाएर सात दिन सात रात राख्नु र उक्त प्रकारले तातेको शिलामा उपर्युक्त औषधीले सेचन गर्नु शिला तुरुन्त फुट्दछ ।

अथवा निमको पात-बोक्रा, तिलका कोशा, अपामार्ग, तिदुका फल गुर्जाको लहरा, यी सबै एकै ठाउँमा राखेर भस्म बनाउनु, गाईको गर्उँतमा घोल्नु । पूर्वोक्त प्रकारले शिला तताउनु र तातेपछि उक्त औषधीले सेचन गर्नु फुट्छ ।

३ ईनारको पानी सफा गर्ने विधि ।

जल पत्ता लाएर ईनार तय्यार पारिसकेपछि, यदि जल स्वादिलो नभै नुनिनी, तीतो, टर्रो अथवा अरू कुनै प्रकारको दोषले युक्त भयो भने खर्च, परिश्रम त्यसै जाने र आफ्नो साथसाथै जनताको सेवा पनि हुन नसक्ने हुन जान्छ । अतः त्यो जललाई शुद्ध गराएर उपयोगमा ल्याउनु परम आवश्यक हुन जान्छ । यस विषयमा आचार्यले जल शुद्ध गराउने विधि यस्तो लेखेका छ । अञ्जनवृक्ष, मोथे, उशीर, राजकोशातक, अमला, निर्मलवृक्ष, यति जम्मा पारेर सबको चूर्ण बनाउनु र ईनारमा त्यो चूर्ण हालिदिनु, जल शुद्ध र स्वादिलो हुन्छ । शास्त्र भनेको अथाह समुद्र हो, त्यसमा गोता लाएर खोजी गर्नेहरूले अमूल्य रत्न भेट्टाउँछन् । अतः त्यस्तै मध्येको यो यौटा रत्न हो, रत्नपरीक्षकहरूका अगाडि नमूना प्रस्तुत छ ।

१. श्वेताकण्टकबहुला यत्र शमी दक्षिणेन तत्र पयः । श्लो. ८५

२. भेदं यदा नैव शिला तदानीं पलाशकाष्ठैः सह तिदुकैश्च । श्लो. ११२-१४

३. अञ्जनमुस्तोशीरैः सराजकोशतकामलकचूर्णैः । श्लो.